

TATJANA KOLAK

**SMILJAN – ČOVINI, Crikvine 2004. – 2014.¹
desetljeće arheoloških istraživanja**

Tatjana Kolak
Muzej Like Gospić
Dr. Franje Tuđmana 3
HR 53000 Gospić
tkolak.mlg@gmail.com

UDK: 902/904(497.5-3Lika)
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2014-12-28

Autorica u radu rezimira rezultate desetogodišnjega arheološkog istraživanja na srednjovjekovnom sakralnom lokalitetu Crikvine, u smiljanskom zaselku Čovini. Riječ je o dvjema jednobrodnom romaničkim crkvama, od kojih je starija građena krajem 13. st. Vrlo brzo građena je nova te je tijekom dva stoljeća u nekoliko navrata preuređivana ili sanirana. Uz lađe crkvi i unutar njih nalazilo se višelojno groblje žitelja te je istraženo 176 ukopa in situ. U 44 groba pronađeni su prilozi koji pripadaju horizontu kraja kasnoga razvijenog i kasnoga srednjeg vijeka (od druge polovice 13. do kraja 15. i početka 16. st.) u Hrvatskoj.

Ključne riječi: *Crikvine, Smiljan, romanička crkva, razvijeni srednji vijek, kasni srednji vijek, trojagodne naušnice, pleter, pojasne garniture, groblje, Mandinac, Lika*

O lokalitetu

Područje sela Smiljan zauzima zapadni, odnosno sjeverozapadni rub Ličkog polja, omeđeno masivom Velebita i nižeg pobrđa te riječnim vodotokovima Otešice, Bogdanice i Like. Poznato je na arheološkoj karti Hrvatske zahvaljujući istraživanjima dviju željeznodobnih japodskih nekropola

¹ Rad je posvećen mons. dr. sc. Mili Bogoviću, prvom biskupu Gospičko-senjske biskupije, uza zahvalu za znanstveni doprinos i očuvanje nacionalne kulturne baštine, a napose duhovnoj obnovi žitelja Biskupije.

Ujedno, rad je dio izlaganja na Znanstvenom skupu HAD-a, održanom u listopadu 2014. u Karlovcu.

podno istovremenog gradinskog naselja na Miljači, 1905., 1958., i 1981.² Njima treba pridodati i rimsku kamenicu na ulazu u današnje seosko groblje te nekoliko pojedinačnih srednjovjekovnih nalaza, poput masivne željezne bojne sjekire. No za proučavanje ličkog srednjovjekovlja svakako su važni ulomci predromaničke skulpture s motivom troprute pleterne mreže, danas dio Stalnog arheološkog postava Muzeja Like Gospić (MLG) (Sl. 1).

Sl. 1. Ulomak skulpture u MLG (foto: T. Kolak, 2004.)

Sl. 2. Ulomak skulpture *in situ* (foto: Arhiv MLG)

Pronađeni³ su prilikom obnavljanja grobljanske kapele Bezgrešnog začeca BDM 1980.-1981. kao spolija (Sl. 2), odnosno dva ulomka su u sekundarnoj funkciji uzidani kao doprozornik južnog zida. Ulomci su klesani u kamenu vapnencu, a motiv na njima prikazuje troprute trake s prepletom, koji preko čvorova čini zatvorenu kružnicu kroz koju prolaze i unutar kojih se sijeku po dvije paralelne iskošene ravne trake, s okulusom u sredini. Dio su iste cjeline jedne oltarne ograde, moguće od pluteja ili pilastra, a svojim stilskim obilježjem datiraju u sam kraj 9. i početak 10. st (do u prvu četvrtinu 10. st.).⁴

² V. HOFFILER, 1905, 193-203; L. BAKARIĆ, 1986, 129-140. Hoffiler je istražio nekropolu I s 22 groba, dok je revizijskim istraživanjima 1980.-1981. nekropole II otkriveno još 18 ukopa i 2 žarna groba. Nekropola datira uglavnom u HaC stupanj starijeg željeznog doba, s tim da je sahranjivanje započelo već u Ha B3 stupnju. Pojedini, rijetki nalazi ukazivali su da je kraj uporabe nekropole u Ha D1.

³ Kolegica Dubravka Balen-Letunić kao dio tima koji je tada istraživao japodsku nekropolu, a prema njezinom sjećanju moguće se u svodu nalazi još jedan ulomak (usmena informacija).

⁴ A. VUJNOVIĆ, 1980, 14. Inv.br. L-780, dim.: 16,5 x 23 x 10 cm; L-781, dim.: 17,5x38x10 cm.

Vjerojatno su ulomci, zajedno s kamenim materijalom, preneseni iz neposredne okolice s ruševnih ostataka neke do tada nepoznate srednjovjekovne crkve. To se dogodilo u trenutku izgradnje smiljanske župne crkve za novonaseljeni puk, nakon izгона Osmanlija iz ovih krajeva, 1707.⁵ U još dva navrata je sa Crikvina i nedalekog mogućeg položaja srednjovjekovnog hospicija/gostinca na Krši korišten kamen.⁶

Stoga je ubikacija položaja te crkve, jedan od ciljeva muzejskog projekta *Sustavnog arheološkog istraživanja srednjovjekovnih sakralnih lokaliteta na području sela Smiljan*. Prva faza aktivnosti uslijedila je 2004. u formi mikrorekognosciranja odabranih šest položaja, i to: u *Čovinima Crikvine*, *Crkvina pod Bogdanićem*, crkva pod Obljajcem, crkva u Selištu ili na Krčmaru, crkva na Kolakovici i položaj crkve sv. Nedjelje (ili Gospojine). U ljetnim mjesecima izvršeno je rekognosciranje u Čovinima, pod Bogdanićem, na Kolakovici te Crkvini pod Vekavcem, a u studenom iste godine nakon pripreme terena provedeno je geofizičko snimanje koje je provela tvrtka Geo-Arheo na položaju Crikvine u Čovinima (Sl. 3), Crkvini pod Bogdanićem i Crkvini pod Vekavcem.

Sl. 3. Geofizičko snimanje (foto: T. Kolak, 2004.)

⁵ A. TOMLJENVIĆ, 2003, 112.

⁶ Građu je *prevozilo 60 kola u 350 vozova*, što ujedno govori i o veličini ruševnog objekta ili objekata, odnosno o impozantnosti tih građevina. Tadašnja općina Smiljan prodaje građu za gradnju kuće gospićkog trgovca M. Pavelića rije Prvog svjetskog rata te u istu svrhu, 1920. profesor i ravnatelj gospićke Gimnazije L. Trgovčeviću. Pavelićeva kuća je nekad stajala na zapadnoj strani današnjeg Trga S. Radića, poznatija kao *Boje i lakovi*, a uništena je u potpunosti u Domovinskom ratu.

Sl. 4. Crikvine (foto: T. Kolak, 1994.)

Premda rezultati snimanja i interpretacija snimki nisu bili ohrabrujući – *Crkvina pod Vekavcem* je u arheološkom smislu sterilna, *Crkvina pod Bogdanićem* ima naznaka čvrste strukture i mjestimice površinski rasute žbuke, dok se na *Crikvinama* u Čovinima činilo da amorfne strukture pripadaju prirodnim kamenim tvorevinama. Iz tih razloga, ali i intrigantnosti u dvojnosti toponima o više objekata, g. 2005. započinje sustavno arheološko iskopavanje.

Crikvine se nalaze na obradivoj površini (jedan dio k.č. 1575, k.o. Smiljan), u privatnom vlasništvu nekolicine posjednika.⁷ Sam položaj nije agrarno iskorištavan u posljednjim desetljećima, stoga je obrastao raslinjem i korovom kako se to vidi na fotografiji 1994. (Sl. 4) no mogli su se uočiti neznatni tragovi rasute žbuke te udubine nastale prijašnjim prekopavanjem. U bližoj okolini nalazi se veći broj poznatih srednjovjekovnih burgova - utvrda, poput Krčmara, Bogdanića, Oteša ili Ostrovice (Buške), od kojih ni jedan nije istraživan, a nedaleko od njih je prolazio i važan srednjovjekovni (danas poljski) put, koji s juga, iz srednjovjekovnog ličkog grada Počitelja vodi prema Ostrovici.

⁷ Ostatci objekta se nalaze u dijelu A. Prpića te se i ovom prigodom zahvaljujemo na njegovoj susretljivosti, kao i stanovnicima Čovinih i smiljanskog Varoša na dugogodišnjoj ljubaznosti.

Sl. 5. Odnos lokaliteta obzirom na položaj crkve (izrada: T. Kolak na podlozi Google Earth)

Položaj je na desnoj obali rijeke Otešice (Sl. 5), nedaleko od izvora Mandinac, a toponim posredno ukazuje na sakralni objekt posvećen sv. Mariji Magdaleni. Zapadno od Crikvina nalazi se toponim Tursko groblje,⁸ što indicira postojanje arheološkog lokaliteta, a sjeveroistočno, iznad zavoja rijeke Otešice, na položaju Krša, trebali bismo očekivati eventualne ostatke samostanskog hospicija posvećenog istoj svetici, kojeg su na zemljištu ž.c. Sv. Marine Djevice u Bužanima moguće podignuli Kurjakovići.

⁸ Toponim se odnosi na nekoliko zemljanih greda, od kojih je jedna probno istraživana 2009. te se taj iskop pokazao negativnim.

Crkva se rijetko spominje, no gostinjac nalazimo u tri darovnice 1411.⁹: krbavski ban Pavle i ban Karlo u ispravama pisanim u Banjem Polju u Bužanima te sinovi kneza Butka, Petar i Franjo u Buklinu. Već iduće godine, na molbu Andrije, župnika sv. Marine Buške, sve darovnice potvrđuje kralj Žigmund.¹⁰ Sredinom 15. st. (1445.) svećenik Ivan Kordica, župnik Sv. M. Magdalene, kupuje u Zadru staroslavenski brevijar za "*hospitalis loci vocati Bussane etiam in partibus ultramontanis*".¹¹ I sad smo se našli u dvojbi. Naime, rijekom (H)Otešicom bi trebala teći granica između župa Bužane na sjeveru i Like na jugu, pa bi prema tomu naš lokalitet Crikvine bio u srednjovjekovnoj ličkoj župi. No, prema izvorima, crkva i gostinjac se nalaze u Bužanima, dok lokalna predaja i značajni toponimi otvaraju mogućnost da je raskorak nastao pogrešnim interpretiranjem izvora o granici.

Arhitektura

Na Krši je stajala ogromna zgrada, gostinjac Sv. Marije Magdalene, dočim se je na Crikvini uzdizala crkva toj svetici posvećena. Zidine gostinjca slabo se raspoznaju, jer je narod razkopao temelje, tražeći zakopano blago.... Temelji crkve još se dobro poznadu, ma da i tu ljudska ruka tražila zlata i srebra piše Ivan Devčić početkom 20. stoljeća, opisujući je dugu 18 i široku 10 m, s vratima na istoku. U sjevernom uglu vidio je grobnicu i navodi brojne nadgrobne ploče s glagoljskim i latinskim natpisima.¹²

Početak istraživanja pokazao je da se ispod vrlo plitkog površinskog sloja, koji je uz humus, bio prepun dislociranih ljudskih i životinjskih kostiju, ulomaka keramičkih posuda i rastresene žbuke (Sl. 6), nalaze ostatci jednobrodne crkve manjih dimenzija (10 x 5,50 m) orijentirane istok – zapad, s neznatnim otklonom prema jugu. Zasiurno pripada tipu romaničkih ladanjskih crkava, a građena prilično nevješto rukama lokalnih majstora, prepoznatljivih, bez obzira na vrlo minorne i devastirane temelje, ponajprije u nesigurnom rješenju veza ramena crkve. To se odnosi i na kasnije dogradnje, koje se i dalje vode gabaritima starije crkve, međutim ne ispravljajući građevinske pogreške, što je u konačnici dovelo i do statičkih problema i potom sanacije (Sj.¹³ 16; 17).

⁹ V. KLAIĆ, 1902, 17-18.

¹⁰ *...,hospitalis s. Mariae Magdalene, sito et posito in territorio parochialis ecclesiae s. Mariae virginis de Busana* "...; ili *„hospitalis B. Mariae Magdalene in territorio parochialis ecclesiae S. Marinae virginis de Busana.*“ „...*Andreae, presbiteris plebis S. Mariae de Busana.*“

¹¹ P. RUNJE, 2001, 25.

¹² I. DEVČIĆ, 1906, 517.

¹³ Sj. – kratica za Stratigrafska jedinica, i dalje u tekstu

Sl. 6. Južni zidovi lađa obiju crkava (foto: T. Kolak, 2005.)

Sl. 7. Apsida starije crkve (foto: T. Kolak, 2005.)

Svetište na istoku (Sj. 12), izvedeno je u vrlo plitkom polukružnom luku (Sl. 7) uz čije se unutarnje lice pronašlo nekoliko ulomaka bojanog naliča u maniri gotičkog oslikavanja zidova. Žbuka je vrlo rastresite strukture od dosta vapna i krupnijega zrnatog pijeska, a oslik je najčešće rađen izravno na podlogu i u vrlo tankom sloju. Ponegdje se na uglačanoj površini razlučuju tragovi kista. Na dva ulomka ukras je izveden geometrijski – naizmjeničnim vodoravnim pojasevima karmin crvene i bijele boje, omeđenih tanjom linijom crne boje ili, linija dijeli dva polja jednoboje žute, odnosno crvene boje. Najljepši je ulomak na kome se na crvenoj podlozi kistom oslikao rubni niz "pahuljastih" bijelih točkica. Spoj s južnim perimetralnim zidom (Sj. 7) u cijelosti je devastiran kasnijim građevinskim zahvatima i ukopima pokojnika Gr. 3 i 8. Naime, unutar crkve i okolo ove starije (i kasnijih faza) crkve nalazi se višeslojno groblje.

Uz južni zid lađe, ove ranije crkve, otkriven je još jedan usporedni zid (Sj. 6), zidan srednje krupnim neobrađenim ili tek donekle pritesanim kamenom, koji nam je potvrdio toponomastičku dualnost u imenu lokaliteta i ukazao na mogućnost još jednog objekta. Godine 2006. istraživanja su proširena prema istoku te je njima potvrđeno postojanje druge (Sl. 8), mlađe i neznatno veće crkve (dimenzija 13 x 7 m), orijentirane istok – zapad s također polukružnim i produbljenim svetištem (Sj. 15) na istoku. Razlozi gradnje ove druge crkve su upitni. Ukoliko se pojavila potreba izgradnje većeg objekta, slijedom povećanja broja vjernika, ili mogućeg rangiranja u okviru župske crkvene reorganizacije, utoliko ne bi sjeverni zid (Sj. 20, odnosno negativ Sj. 29) lađe obiju crkava bio zajednički, niti bi zapadni pročelni zid (Sj. 25, odnosno negativ Sj. 28) proširen unutar lađe. Naime, negativ (Sl. 9) zapadnog pročelnog zida (Sj. 28) je presjekao dva ukopa unutar lađe – Gr. 99 i Gr. 100 (sezona 2012).

Sl. 8. Ukopi uz istočno lice apside starije crkve presječeni gradnjom apside mlađe crkve (foto: T. Kolak, 2006.)

Sl. 9. Negativ zapadnog pročelja (foto: T. Kolak, 2010.)

Možda izgradnju ovog novog objekta možemo pripisati benediktincima, koji su kao redovnička zajednica dokumentirani krajem 14. st. u susjednoj župi Bužane u čemu se, moguće, prepoznaje evociranje zrele romanike. Odnosno Lj. Karaman vidi da su *u kulturnom životu i u umjetnosti benediktinci, u kasnom srednjem vijeku, bili postali domaći, konzervativni element*.¹⁴ Gradnja mlađe crkve dijelom je devastirala ukope koji su pripadali starijem objektu, što je dobro dokumentirano u dijelu njezinog svetišta.

U jednom trenutku je izvršen građevinski zahvat preslojavanja nad ostacima obaju svetišta (Sj. 14), možda u funkciji podloge za opločenje, a vjerojatnije se to odnosilo na trenutak rekonstrukcije svetišta u četverostranični oblik, s obzirom na zidove koji se naslanjaju na vanjski plašt druge crkve – Sj. 16, 17 i Sj. 19, čime je crkva produžena za jedan metar. Ovo je ujedno i završna građevinska faza u smislu izražajnijih preinaka sakralnog objekta, budući da se posljednji zahvat odnosio na vjerojatnu statičku sanaciju sjevernog zida (Sj. 16a) gotičkog svetišta (Sl. 10).

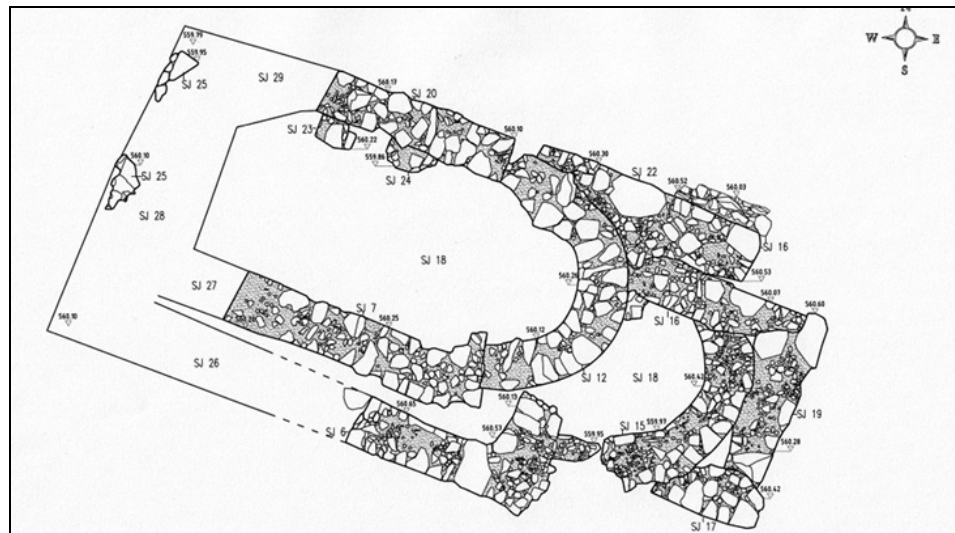
Kako su zaista ostatci arhitekture očuvani u temeljnoj zoni, za što je korišteno uglavnom neobrađeno ili tek neznatno pritesano veće riječno kamenje, tijekom desetogodišnjeg istraživanja pronađena su svega dva ulomka klesanog kamena, pa naša potraga za novim nalazima kamene skulpture

¹⁴ LJ. KARAMAN, 1986, 107.

ukrašene troprutastom pleternom ornamentikom i dalje traje. Koliko smo u posljednji trenutak oteli nestanku ovaj sakralni objekt, pokazuje nam i činjenica da su zapadno pročelje obiju crkava, odnosno svih faza, kao i dijelovi perimetralnih zidova, otkriveni samo u negativu (Sl. 10). To je rezultat spomenutog sekundarnog korištenja kamene građe, što nam se često događa i danas.

Promatrajući Crikvine, možemo reći da je prva crkva podignuta u drugoj polovici ili vjerojatnije u posljednoj trećini 13. st., a da je druga faza nastupila vrlo brzo nakon toga, moguće već u prvoj polovici 14. st. Posljednje faze zasigurno datiraju u 15. st., jer je njegova druga polovica i početak 16. st., vrlo nesigurno vrijeme osmanlijskih povremenih, vojnih ili pljačkaških pohoda, a prema I. Devčiću život lokaliteta završava konačnim razaranjem 1535.

Analogije na ličkom području zasad tek možemo pretpostaviti, budući da je ovo prvi sakralni lokalitet istražen u cijelosti na prostoru Ličke i/ili Buške župe. Možda bismo smiljansku raniju romaničku crkvu mogli prepoznati u tlocrtu crkve na Mlakvenoj gredi¹⁵ i pretpostavljenom tlocrtu Sv. Ivana u Smoljancu, a vjerojatno i sa Sv. Ivanom u Volarici podno Ostrovice Ličke.

Sl. 10. Snimka postojećeg stanja (izrada: Arheoplan, d.o.o., 2010.)

¹⁵ M. ŠMALCELJ, 1992, 12. Ruševine jednobrodne crkve s plitkom oblom apsidom, obnavljana prije 14.st. podizanjem poda u apsidi. Pri istraživanju su pronađeni ulomci zidnih fresaka.

Druga crkva s produženim svetištem može se povezati sa Sv. Ivanom u Jošanima i Sv. Markom u Podudbini te dogradnja četvrtaste apside u posljednjoj fazi, kao i sa Sv. Trojicom u Podovima kod Perušića ili Sv. Markom u Podumu u Gackoj dolini.¹⁶ Ostatci temeljnih zidova su 2011. konzervirani (Sl. 11), dok je 2012. rekonstruiran (Sl. 12) negativ zapadnog pročelja i dijelovi perimetralnih zidova.¹⁷

Sl. 11. Konzervacija arhitektonskih ostataka (foto: T. Kolak, 2011.)

Sl. 12. Rekonstrukcija negativa zapadnog pročelja (foto: T. Kolak, 2012.)

¹⁶ Z. HORVAT, 2003, 24; Z. HORVAT, 1997, 101; R. JURIĆ, 2008, 166; J. BRUNŠMID, 1905, 46. Ovi lokaliteti su u različitim stupnju istraženosti, od tek djelomičnih (Mlakvena greda), istraženih (Podum), nedovršenih (Podudbina) ili potpuno neistraženih (Volarica, Smoljanac).

¹⁷ Radove je nakon napravljene arhitektonske snimke 2010. (*Arheoplan* d.o.o.) prema dogovoru s Konzervatorskim odjelom u Gospiću i tadašnjim pročelnikom D. Šušnjićem izvela tvrtka *Krševan* d.o.o. iz Zadra.

Groblje

Uokolo crkve i unutar nje rasprostiralo se groblje žitelja neubiciranog srednjovjekovnog naselja kojemu je u jednom trenutku ovaj objekt postao župski. Istraživanje je vršeno u arealu od 3-4 m (sa sjeverne i zapadne strane) do 5-6 m (na istočnoj i južnoj strani) u odnosu na arhitekturu.¹⁸

Sloj ukopavanja je relativno plitak (od 50 do 70 cm), a zbog izražene tendencije pozicioniranja što bliže sakralnom objektu (Sl. 13-14), kontinuiranog ukopavanja na malom prostoru, višeslojan i gustog rastera uz temelje, dok na rubovima istočnog i južnog kvadranta zamjetno opada. Stoga je priličan broj starijih grobova devastiran onim mlađima, a najplići su grobovi uništeni prilikom vađenja kamena u recentno vrijeme. Bez obzira na priličan stupanj devastacije, iz bilo kojeg razloga, uz iznimnu količinu dislociranih kostiju, otkriveno je 176 ukopa *in situ*.

Sl. 13. Grobovi uz sjeverni zid
(foto: T. Kolak, 2008.)

¹⁸ Razlog su vlasnički odnosi i dozvole ostalih posjednika.

Sl. 14. Grobovi u lađi (foto: T. Kolak, 2005.)

Pokojnici su u najvećem postotku polagani izravno u običnu zemlju, premda se u pojedinim slučajevima mogao utvrditi trag drvene daske na koju je pokojnik bio položen (ili možda prekriven), a samo u jednom slučaju, Gr. 158. (Sl. 15) djelomično je očuvan ostatak grobne arhitekture. Uokolo pokojnika, položenog istok-zapad s glavom na zapadu, pred zapadnim pročeljem, nalazila se ograda u obliku nekoliko manjih, tek neznatno pritesanih kamenih ploča postavljenih *na nož*.

Njemu eventualno možemo pridodati i Gr. 107, nedaleko od južnog zida gotičkog svetišta, gdje je oko pokojnikove glave i, djelomično gornjeg dijela desne strane kostura, polukružno položeno veće neobrađeno kamenje. No, to se moglo odnositi na nivelaciju terena jer se ispod pokojnika nalazila nepravilno kružno oblikovana jama, ukopana u zdravicu, nejasne namjene. Uz još jednu takvu, mogla je poslužiti kao svojevrsni bunar za vodu prilikom izgradnje i/ili dogradnje sakralnih objekata.¹⁹

¹⁹ Objekt (Sj. 32) je ukopan u Sj. 11 i Sj. 18 (predzdravica, zdravica), nepravilno ovalnog oblika 70 (S-J) x 73 (I-Z) cm, dubine 65 cm (▼557,72 dno). Ispuna je rastresita smeđa zemlja, iste konzistencije i boje kao Sj. 5, pomiješan isključivo sa sitnim grumenčićima žbuke.

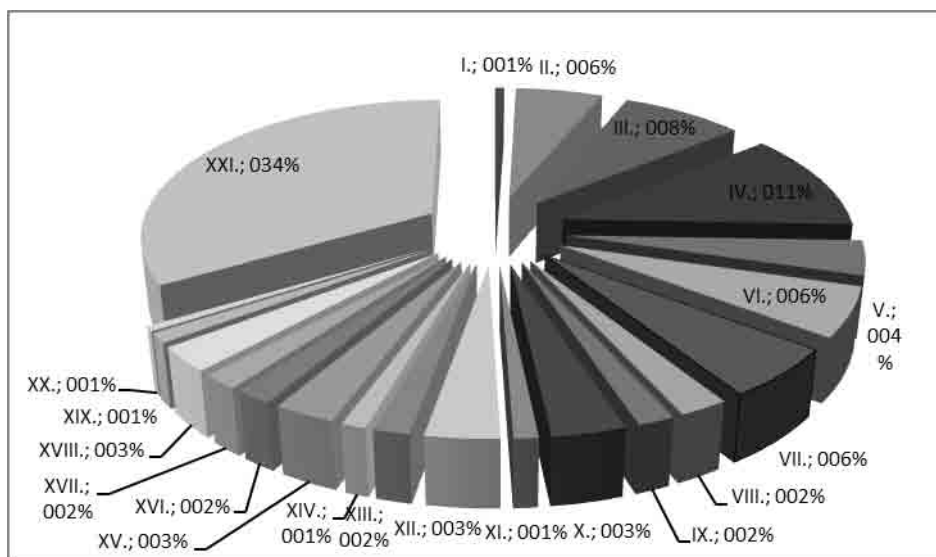
Iz ove druge jame (Sj. 35), udaljene jugozapadno tri metra od prethodne, potječe ulomak drveta koji nakon provedene C 14 analize datira uzorak u 1265.-1287. g.²⁰

Sl. 15. Grob s arhitekturom, Gr. 158. (foto: T. Kolak, 2013.)

²⁰ Uzorak drva mjereno je u Laboratoriju za mjerenje niskih aktivnosti Instituta *Ruder Bošković* u Zagrebu, prema rezultatu 730 ± 30 godina prije sadašnjosti (68,2%), s kalibriranim datumom 1265-1287.g. (cal AD), odnosno median cal AD 1276.g. – Izvještaj od 12. 10. 2012.

Najveći broj pokojnika orijentiran je I-Z, s glavom na zapadu. Taj postotak iznosi 81,82% (144), dok je onih S-J, s glavom na sjeveru, 15,34% (27). Ova je orijentacija zamjetnija bliže samoj arhitekturi, a osobito ispred zapadnog pročelja, u čemu se nadalje može prepoznati poštivanje arhitekture i želja što bližeg ukopa uza nju. Tek dva pokojnika su sahranjena s glavom na jugu, a četiri groba su imala izražajnije odstupanje u odnosu na osnovnu orijentaciju. U načinu polaganja ruku (Sl. 16) slika je prilično neujednačena. U 66,48% (117) slučajeva gdje je to bilo moguće ustvrditi – pokojnici su imali različito položene podlaktične kosti.

Sl. 16. Grafikon položaja ruku (izrada: T. Kolak, J. Dragičević)

Ipak se izdvaja nekoliko najčešćih položaja: grobovi gdje su pokojnici imali jednu ruku položenu ravno na trbuh, a drugu podignutu visoko na grudi (24), u slučajevima gdje su obje ruke bile položene ravno i usporedno na trbuh (20), obje ruke ispružene uz tijelo (10) ili lijeva ruka položena na zdjelicu, a desna podignuta na grudi (10). Iako je moguće da su evidentirane pozicije ruku katkad rezultat sekundarnog djelovanja, uobičajeno je mišljenje da su ukopi s ispruženim rukama niz tijelo stariji od ostalih.

Zbog već spomenutoga kontinuiranog ukopavanja na malom prostoru, u priličnom broju slučajeva ostatci pokojnika su dislocirani, pa su često dokumentirani samo djelomično. No ipak je evidentirano da su ukopi vršeni

pojedinačno, odnosno jedan grob za jednog pokojnika. Ujedno je to rezultiralo učestalim prekopavanjem, a time i svojevrsnim nepoštivanjem ranijih ukopa (kao što je to najbolje vidljivo u grobovima 26 i 53). Stoga je teško uočiti neke eventualne tendencije društvenog kategoriziranja, u smislu pojedinih obiteljskih, seoskih i inih zajednica, kao i društvenog raslojavanja, a koje bi omogućilo cjelovitiju i jasniju demografsku sliku.

Preslojavanje i devastacija se dogodila i tijekom proširenja, dogradnje ili preoblikovanja svetišta, stoga je jedan dio grobova i na taj način uništen. Osobito se to može vidjeti u dijelu svetišta, odnosno njegovih dogradnji.

U 44 groba (25%) pronađeni su grobni prilozci, koji se odnose na nakit u svojoj ukrasnoj – reprezentnoj funkciji ili predmete ponajprije uporabne namjene. No, nesumnjivo su i takvi predmeti, nastali iz posve praktičnih razloga, u svom oblikovanju objedinjavali i primjenu i ukras. Premda je riječ o skromnijem fundusu, nalazi našeg lokaliteta nekako su cjelokupna i zaokružena slika dosad već poznatog horizonta grobalja, s kraja razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka na području Dalmacije, Hrvatske, kao i Slavonije.²¹ Brojnošću se izdvaja prstenje, i to najčešće jednostavan prsten-vitica od tankog brončanog lima, bolje ili lošije kvalitete i izrade, često ukrašen s dva usporedna urezana žlijeba (Sl. 17-18). Redovito se nalazi u ženskim i dječjim grobovima, iako nije neuobičajeno da ih nose i muškarci (Gr. 174). Mogućnost da su bili nošeni kao privjesci ili upleteni u kosu na ovom lokalitetu nije evidentirana.

Iz tog kruga izdvaja se tip prstena s kalotom za ulaganje staklene paste ili poludragog kamena, od kojih je jedan pronađen izvan grobnog konteksta, dok drugi, s kvadratičnom uložnicom, bez očuvanog "oka", pripada pokojnici iz Gr. 39, i vjerojatno mlađeg sloja ukopavanja, istočno od gotičkog svetišta (Sl. 19). Uz navedene, pronađen je i srebrni prsten s ukrasnom, možda ovalnom, ravnom pločicom (Sl. 20) na desnoj ruci pokojnice iz Gr. 53, zajedno s parom trojagodnih sljepoočničarki. Na žalost, prsten nije očuvan u cijelosti, no na obrubljenoj ukrasnoj, djelomično očuvanoj pločici, prepoznatljiva je reljefno izvedena razlistana biljna vitica i dio nekog geometrijskog ukrasa. Vanjska strana obruča ukrašena je urezivanjem nekoliko cik-cak linija na cijeloj očuvanoj površini.

²¹ D. JELOVINA, 1963, 101 i d.; 1968, 49; 1976, 151, 153 i d; D. JELOVINA - D. VRŠALOVIĆ, 1981, 134; S. GUNJAČA, 1955, 131; N. JAKŠIĆ, 1996, 139 i d; Z. VINSKI, 1949, 33-34; I. ČREMOŠNIK, 1951, 243 i d; Š. BEŠLAGIĆ, 1964, 93-94; M. PETRINEC, 1996, 10 i d; T. BURIC, 2001, 200 i d. i dr.

Sl. 17. Prsten-vitica izvan konteksta (foto: D. Doračić, 2014.)

Sl. 18. Prsten-vitica iz Gr. 29 (foto: D. Doračić, 2014.)

Sl. 19. Prsten iz Gr. 39. (foto D. Doračić, 2014.)

Sl. 20. Prsten iz Gr. 53. (foto: D. Doračić, 2014.)

Dosadašnja arheološka istraživanja pokazala su da su, par trojagodnih naušnica i redovito prsten, grobni prilozi kasnosrednjovjekovnog horizonta globalja u Dalmaciji i Hrvatskoj, 14. i prve polovice 15. stoljeća kao proizvod zlatarstva u dalmatinskim gradovima.²² Ukop ženske osobe – Gr. 53,²³ uz vanjsko lice svetišta starije crkve, presječen je gradnjom mlađe romaničke apside, a kosti su većim dijelom dislocirane ukopom Gr. 26 mlađe faze sahranjivanja, a to je ujedno najniži sloj ukopavanja na lokalitetu (▼558,18). Pokojnica je orijentirana u pravcu istok-zapad s glavom na zapadu, položena u ispruženom položaju i s rukama pruženim niz tijelo. Pronađene naušnice (Sl. 21-22.) rađene su tehnikom filigrana i granulacije od legure bakra, potom posrebrene i naknadno pozlaćene. Na srebrnoj karici, u donjem dijelu, nalaze se po tri izrazito perforirane jagode od tordirane pozlaćene žice u formi osmerolatičnog cvijeta čije se latice izravno spajaju, a na svakom račvalištu nalazi se granulirano zrnce. Prostor između jagoda ukrašen je s četiri niza granuliranih zrnaca. Naušnice su dobro sačuvane, iako je kod lijeve jedna jagoda gotovo u cijelosti izgubljena, a kod desne jedna jagoda manje oštećena. Oba primjerka imaju očuvanu petlju za zakopčavanje, desna i dvostruku, a kako je uz nju pronađen ulomak kože, pretpostavlja mogućnost da su naušnice bile nošene kao sljepoočničarke na kožnoj traci. Oko datiranja ovih naušnica - sljepoočničarki, tzv. kijevskog tipa bilo je dosta arheoloških rasprava,²⁴ no sigurno je da pripadaju kasnom srednjovjekovlju. Prema ovom nalazu, kao i korelacijama s nalazima iz ostalih grobova, čini se da bismo donju granicu njihove pojave ipak mogli datirati u posljednju trećinu 13. st.²⁵

Sl. 21-22. Par trojagodnih naušnica iz Gr. 53 (foto: D. Doračić, 2014.)

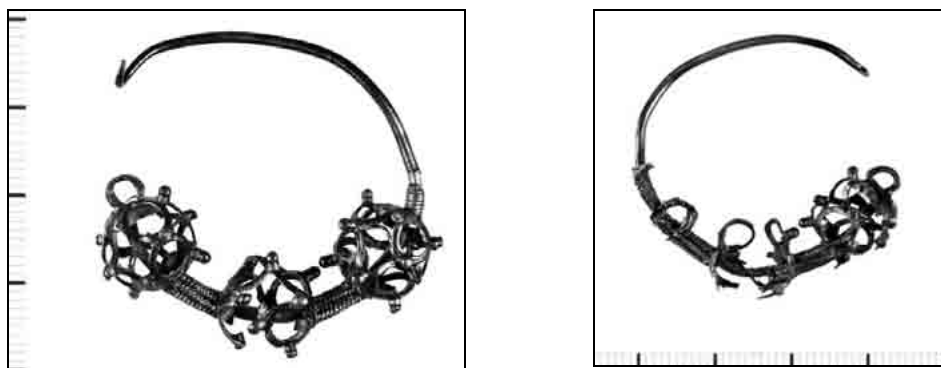
²² N. JAKŠIĆ, 1983-1984, 332, 340.

²³ T. KOLAK, 2009, 224-225.

²⁴ N. JAKŠIĆ, 1983, 68-69; LJ. KARAMAN, 1956, 129.

²⁵ Autorica je, nakon novih sezona istraživanja i relacija u odnosu na pronađenu građu, sklonija nešto ranijoj dataciji.

Drugi par trojagodnih naušnica, ovaj put od srebra i loše očuvane (sl. 23-24), pronađen je u grobu jugozapadno od zapadnog pročelja. Pokojnica u Gr. 153 je imala istu orijentaciju, no desna ruka je ispružena niz tijelo, a lijeva položena na truh. Pripadaju, kao i prethodne, slijedom brojnih primjeraka nađenih na srednjovjekovnim lokalitetima Dalmacije i kontinentalnog dijela Hrvatske, prema N. Jakšiću, istom tipu A. Uz njih, izostao je prsten kao dio svojevrzne nošnje, a datacija uzorka drvene daske,²⁶ istina ne iz groba pokojnice, dala je kalibrirani datum 1285.-1391.g.

Sl. 23-24. Par trojagodnih naušnica iz Gr. 153 (foto: D. Doračić, 2014.)

Na ličkom području do sada je pronađeno nekoliko cjelovitih ili fragmentiranih trojagodnih naušnica,²⁷ a u posljednja dva desetljeća veći broj primjeraka potječe s krbavskih sakralnih lokaliteta Sv. Marko i Sv. Jakov u različitim inačicama i stupnju očuvanosti.²⁸ Oglavlju, odnosno ukrasu glave svakako se mogu pridružiti i tri sitne gotičke aplikacije iz ženskog Gr. 6, pronađene zajedno uz lijevu slijepoočnicu. Izrađene su od bronce, lijevanjem na proboj, košarastog oblika, s ostacima vunene pređe. Očito su bile ukras kape ili možda prišivene na vunenoj traci oko glave. I obične karičice od glatke brončane žice

²⁶ Uzorak drva mjereno je u Laboratoriju za mjerenje niskih aktivnosti Instituta *Ruđer Bošković* u Zagrebu, prema rezultatu 650 ± 50 godina prije sadašnjosti (68,2%), s kalibriranim datumom 1285-1391. (cal AD), odnosno median cal AD 1343. – Izvještaj od 16. 12. 2013.

²⁷ Prvi poznati nalaz veže se uz ostavu srebrnog akvilejskog, padovanskog i venecijanskog novca 14. i 15. stoljeća iz Lipove glavice kod Perušića gdje je pronađeno šest ovalnih šupljih jagoda od pozlaćenog srebra (J. BRUNŠMID, 1901, 152-153). Naušnica s tri jednake jagode, lijevana na proboj s imitacijom filigrana i granulacije pronađena je i u Ličkom Lešću (S. ERCEGOVIĆ, 1959, 246-247).

²⁸ R. JURIĆ, 2012, 108-111.

dio su priloga u ženskim grobovima, no smiljanski jedan par i jedan primjerak, pronađeni su izvan grobnog konteksta, pa je teško reći jesu li nošeni kao naušnice.

Sitni ulomci brokatne tkanine (zlatna bizantska nit) pronađeni su u zapadnom profilu iskopa kvadranta ispred pročelja. Zapravo je riječ o tankim zlatnim lamelama koje su spiralno uvijane. Takve trake, najprije su rađene od valjanog ili kovanog zlata, a potom utkane u tkaninu, najčešće kao dodatna potka. Koristile su se i predene niti načinjene tako da su se ravne trake savijale oko središnje niti pa takva je tkanina bila fleksibilnija. Obično su središnje niti od svile, ali se koristio i lan, a rjeđe vuna ili konjska dlaka. Različite aplikacije – toke, dio su repertoara grobova bez obzira na spol i/ili dob, izrađeni od bronce ili olova, pričvršćeni su na odjeću ili, s obzirom na mjesto nalaza - grudima, vrećice ili manje torbice od organskog materijala (koža, tkanina). Takav je primjer 20 sitnih kolutastih aplikacija od lijevanog olova, iz ženskog (?) groba 139. Da je zaista riječ i o torbicama koje su na sebi imale pričvršćene nešto veće željezne kalotaste zakovice, najbolje se vidi u Gr. 65 (Sl. 25). Odrasli muškarac je, uz veliku okruglu pojasnu predicu i alke koje su visjele s pojasa, imao na desnoj strani tijela, *in situ* u pravilnoj četvrtastoj formi zakovice koje mogu potjecati isključivo s takvog jednog uporabnog predmeta. Koristeći zakovice za ukras, ma kako one same bile jednostavne i minimalne, uporabni predmet dobiva i ukrasnu funkciju.

Sl. 25. Detalj Gr. 65 (foto: T. Kolak, 2014.)

Kalotaste željezne zakovice, aplicirane na kožnati dio pojasa pronalažene su i u grobovima dječaka, adolescenata.²⁹ Zajedno sa željeznom pređicom i rjeđe kopčom činile su pojasnu garnituru. Njima je bio optočen ili cijeli pojas ili njegov prednji dio. Ovakav nalaz bi, u okviru kvantitativnog uzorka i budućih istraživanja, mogla biti naznaka tradicionalne nošnje. U smiljanskom groblju evidentirana su sa sigurnošću četiri takva groba. Pokojnici u Gr. 83 i Gr. 88 sahranjeni su uz vanjsko lice sjevernog zida lađe, dok su se pokojnici u Gr. 100 (Sl. 26) i 105 nalazili u lađi crkve, uz činjenicu da je pokojnik iz Gr. 100 presječen negativom zapadnog pročelnog zida. Svi su ukopi orijentirani istok-zapad s glavom na zapadu, a položaj ruku se razlikuje premda to nije bilo posve različivo³⁰ - od inačice gdje su obje podlaktične kosti ispružene niz tijelo (Gr. 83), usporedno položene na trbuh, desna iznad lijeve (Gr. 100) do Gr. 105, gdje je očuvana samo lijeva ruka, položena na trbuh.

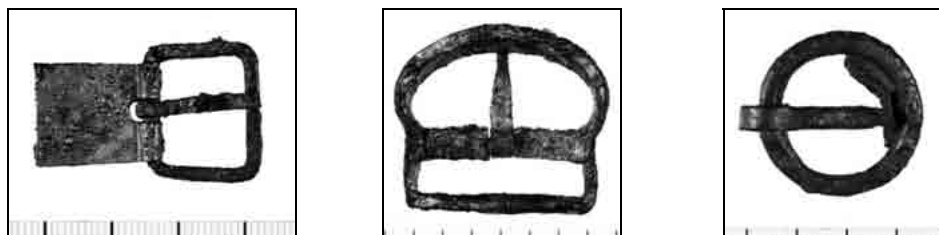
Različite željezne pojasne pređice i kopče, neke i kositrene, bez obzira na oblikovanje – uglavnom jednodijelne, okruglog (Gr. 54, Sl. 29), gljivičastog (Gr. 141, Sl. 31), četvrtastog (Gr. 56, Sl. 30), pravokutnog (Gr. 119, Sl. 27) ili D-okvira (dvodijelna, pojasna garnitura iz Gr. 99, Sl. 28), s jednim, dva ili tri trna najbrojniji su nalaz na lokalitetu i uglavnom potječu iz muških grobova.

Sl. 26. Pojasna garnitura iz Gr. 100 (foto: D. Doračić, 2014.)

²⁹ Stručna antropometrijska obrada nije vršena, već je rezultat determinacije arheologa na terenu i stoga preliminarna.

³⁰ Kostur pokojnika u Gr. 88 nije imao sačuvane kosti ruku.

Sl. 27-29. Pojasne predice iz Gr. 119, 99 i 54 (foto: D. Doračić, 2014.)

Sl. 30-32. Pojasne predice iz Gr. 56, 141 i 83 (foto: D. Doračić, 2014.)

Jedinstven primjerak (Sl. 33) potječe iz muškog groba 167, ispred zapadnog pročelja gdje je pokojnik nosio pojasnu garnituru kojoj zasad nismo pronašli analogije. Garnitura se sastoji od željezne dvodijelne kopče, asimetrične predice nepravilno pravokutne osnove koja se proširuje u puni okrugli okvir s uzdignutom rubnom oplatom. Na kružnoj pločici nalaze se dvije, a na pravokutnoj jedna nepravilno oblikovana rupica za zakopčavanje. Jezičac (Sl. 34) je asimetričan, pravokutan i s ostacima mineralizirane kože te dvjema zakovicama. Rub se zaobljuje i stanjuje u trakastu kukicu za zakopčavanje. Željezni pokositreni lim je vrlo tanak, a oblikovanje i način izrade upućuje na rad lokalnog majstora. Organski dio pojasa bio je ukrašen u cijelosti nizom sitnih lijevanih olovnih aplika u obliku dvostrukih spojenih srca ukrašenih spiralom (Sl. 35), a pričvršćivane su s pomoću tri trna.

U grobljima kasnog srednjeg i ranog novog vijeka rijetki su prilozi oružja, pa je nalaz željeznog bojnog noža s trnom za obložne pločice (ukupne dužine 37 cm) u najvećem dijelu devastiranom grobu 57.³¹ zaista značajan nalaz. Muškarac je bio položen I-Z s glavom na zapadu, dok je od kostura očuvana desna bedrena kost i dio desnih zdjeličnih kostiju. Nož je u odličnom stanju (Sl. 36), a sastoji se od masivnog jednoreznog sječiva, kojem se u gornjoj

³¹ Presječen izgradnjom svetišta mlade crkve (Sj. 15), kao i kasnijim ukopima – Gr. 56 i 58.

trećini, na obje strane uz hrbat nalazi žlijeb ("kanal za krv"?), i ispod njega niz nasuprotno postavljenih, žigosanih trokutića. Drška je drvena, od koje se očuvao veći dio, a pričvršćena je s pomoću tri masivne zakovice. Ispod njih, na dnu drške, polukružna je konveksna istaka u funkciji krsnice, štitnika za ruku, i na njoj se uočava niz ureza kao mogući ostatak ukrasa. Uza nož pronađen je i okov, vjerojatno drvenih korica. Izrađen je također od željezne osnove s tri različito oblikovana proširenja te s nizom okruglih rupica za zakovice. Vrlo sličan nalaz noža, ali jednostavnije izrade i bez okova korica, pronađen je u srednjovjekovnom Starom gradu Ivancu u sloju druge polovice 13. stoljeća.³²

Sl. 33-35. Pojasna garnitura iz Gr. 167
(foto: D. Doračić, 2014.)

³² S. KRZMAR – J. BELAJ – Ž. BEDIĆ, 2010, 226-227, 233. Grob 204 pripada sloju mlađe srednje faze, vezan uz romaničku crkvu, datiran u drugu polovicu 13. i moguće početak 14. st.

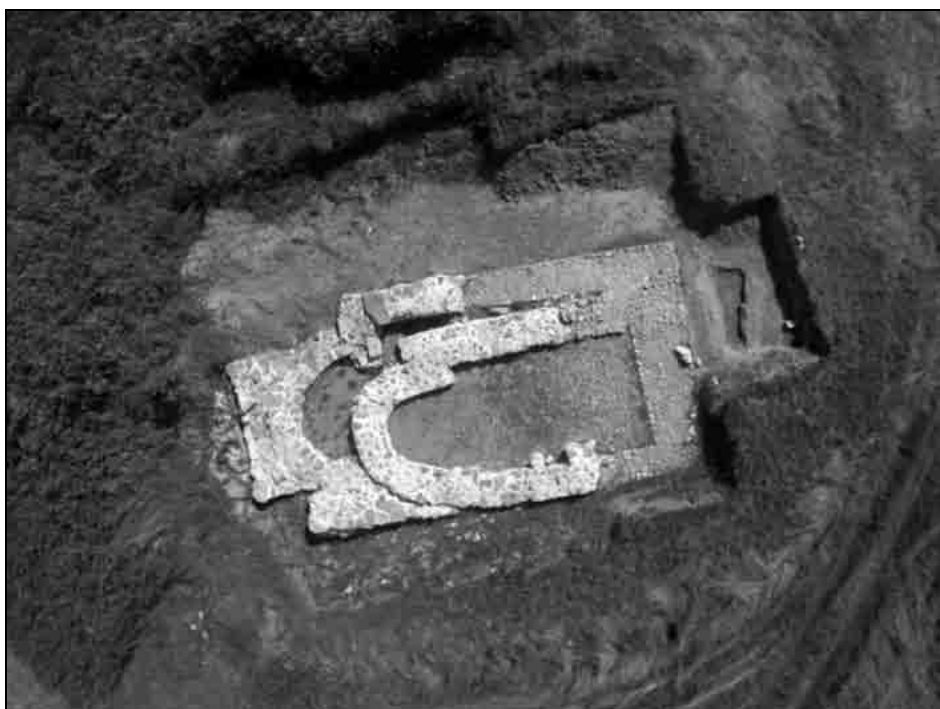
Sl. 36. Bojni nož iz Gr. 57 (foto: T. Kolak, 2014.)

Crkvine u potpunosti pokazuju odlike prepoznatljivog kasno-srednjovjekovnog sloja u Hrvatskoj tijekom 14. i 15. st., no najranija faza lokaliteta počinje u drugoj polovici 13. st., gradnjom romaničke crkve. Toj fazi, koja bi mogla trajati do sredine 14. st., svakako možemo pripisati ukope uz istočno lice apside, koji su presječeni gradnjom nove crkve. A među brojnim ukopima svakako treba izdvojiti pokojnike iz grobova 53 i 57. Njima se pridružuje i pokojnik iz Gr. 100, ukopan u lađi crkve, ali presječen negativom zapadnog pročelja. Analogno grobnim priložima, u tu ranu fazu mogu se pribrojiti i pokojnici u grobovima 83, 88 i 105. Ovoj fazi se mogu pripisati i, nažalost dislocirani nalazi, poput jednostavnih karičica otvorenih krajeva, od kojih je jedan par pronađen u sjevernom dijelu groblja, a jedan primjerak ispred zapadnog pročelja. Ujedno se to odnosi i na dvije, premda željezne, manje kružne predice. Nesumnjivo pripadaju uništenim grobovima.

Mlađoj, kasnosrednjovjekovnoj fazi, od sredine 14. i u 15. st. pripada daleko veći broj grobova, sudeći prema grobnim priložima, prepoznatljivim u većem broju pojasnih predica, koje svojim odlikama upućuju na mlađu dataciju. Također veći broj nalaza se odnosi na jednostavno prstenje – vitice, a kao takvi pripadaju grupi dugotrajnih oblika. No sigurno se ovdje ističu pokojnica u Gr. 6, s nalazom košarastih aplika, kao i ukopi pokojnica s evidentiranim nalazima jednostavnijih kolutastih aplika te ostatci brokatne tkanine. Posljednja faza koja bi odgovarala početku 16. st. i pojavi novih – novovjekovnih oblika je vrlo upitna. Možda je to rezultat navedene recentn(ij)e devastacije, ali potpuno izostaju prilozi izrazito sakralnih odlika, poput krunica, perli, križolikih privjesaka ili medaljica sa svetačkom

ikonografijom,³³ a eventualno jedini nalazi koji bi mogli pripadati ovoj grupi su dva prstena s kalotom za ulaganje staklene paste. I to bi se osobito odnosilo na prsten s ovalnom kalotom koji je pronađen izvan grobne cjeline. Vjerojatno je tih grobova i bilo manje u odnosu na ranije ukope, s obzirom na tadašnju političku i ratnu situaciju koja dovodi do iseljavanja stanovništva.

Promatrajući raster grobova, posve je jasno da se ukopavanje vršilo disperzno, na sve četiri strane u odnosu na središnju poziciju crkve. I da je zamjetna tendencija pozicioniranja što bliže arhitekturi, u potpunosti zanemarujući prethodne ukope, ukazujući time i na svojevrsni nedostatak pijeteta prema pokojnicima. S obzirom na to da je sloj ukopavanja relativno plitak, a jedan dio grobova mlađe faze dublje ukopavan te zbog učestalog i kontinuiranog prekopavanja, vertikalna stratigrafija je prilično neujednačena.

Sl. 37. Crikvine (foto: bespilotna letjelica, 2014.)

³³ Prepoznatljiv horizont novovjekovnih grobalja na području Like pratimo tek početkom 18. st., i to su nova groblja nastala uz novoizgrađene crkve baroknih ili kasnobaroknih obilježja.

Tim više, što u rubnim zonama istraženih površina na istoku i jugu, broj ukopa znatno opada, a nema prirodne zapreke prostornom širenju groblja.

Iako nismo dobili odgovor na postavljeno pitanje na početku projekta (i članka), nastavljamo potragu za sakralnim objektom 10./11. st.

Umjesto zaključka

Okončano je desetogodišnje istraživanje³⁴ srednjovjekovnog lokaliteta u Smiljanu, zaselak Čovini, položaj Crikvine, koji su financirali Ministarstvo kulture RH i Grad Gospić u ukupnom iznosu od 470.000,00 kn. Pred nama je rezultat istraživanja srednjovjekovne župske crkve i groblja koje je živjelo i bilo u uporabi od kraja 13. do početka 16. stoljeća.³⁵ Također treba uslijediti detaljnija kataloška obrada s tipološko-kronološkim određenjem³⁶ i adekvatna tiskana edicija. Preostaje samo podignuti informativnu ploču i kontinuirano održavati lokalitet kako bi Crikvine nastavile svoj vijek u kulturno-turističkom okviru (Sl. 37). Time bismo očuvali, prezentirali i promovirali kulturnu baštinu, lokalitet koji je registriran kao kulturno dobro RH (Z-5659), a ujedno potaknuli nova istraživanja, to više što je ovo prvi sustavno istražen srednjovjekovni lokalitet u ovom dijelu Like.

Literatura

Lidija BAKARIĆ, Rezultati novih istraživanja u Smiljanu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., sv. XIX., Zagreb, 1986, 129-139.

Šefik BEŠLAGIĆ, *Grborezi – srednjovjekovna nekropola*, Sarajevo, 1964.

Josip BRUNŠMID, Hrvatske razvaline – Razvaline crkve sv. Marka kod Poduma blizu Otočca, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s., V, Zagreb, 1901, 44-52.

Tonči BURIĆ, Putalj u srednjem vijeku, *Sv. Juraj od Putalja*, Split, 2001, 151-323.

Irma ČREMOŠNIK, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci ZMBIH, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n.s. VI, Sarajevo, 1951, 241-270.

Ivan DEVČIĆ, 1903. Narodne novine, 3.04.1903.

³⁴ Osim autorice članka i voditeljice istraživanja, kao sastavni dio sezonskih ekipa, sudjelovale su arheologinje Helena Nodilo (2005.), Jasmina Osterman (2006.- 2008.), Vesna Milek (2008.-2010., 2012.) i Iva Maras, muzejska tehničarka (2013.-2014.) te kroz niz godina i 22 pomoćna radnika.

³⁵ Izložba o istraživanju bila je postavljena u Muzeju Like Gospić do konca 2014.g., a otvorio ju je mons. dr. Mile Bogović 26. studenoga. Dio građe danas je izložen u Stalnom arheološkom postavu.

³⁶ Pokretni materijal iz sezone 2014. tek je proslijeđen na konzervaciju i restauraciju.

- Ivan DEVČIĆ, Razgled po jednom dijelu „Bužke županije“, *Prosvjeta*, 16, Zagreb, 1906.
- Slavenka ERCEGOVIĆ, Istraživanja u Gackom polju i rasprostranjenost starohrvatskih naušnica izvan Dalmatinske Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 7, Split, 1959, 243- 254.
- Stjepan GUNJAČA, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 4, Zagreb, 85-134.
- Viktor HOFFILLER, Prehistorijsko groblje u Smiljanu kraj Gospića, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s., VIII, Zagreb, 1905, 193-203.
- Zorislav HORVAT, Crkva Sv. Ivana Krstitelja u Volarici pod Ostrovicom Ličkom, *Prilozi*, vol 11-12 (1994-1995), Zagreb, 1997, 99-110.
- Zorislav HORVAT, *Srednjovjekovne katedralne crkve Krbavsko-modruške biskupije*, Zagreb-Gospić, 2003.
- Nikola JAKŠIĆ, Naušnice s tri jagode u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23, Split, 1983, 49-74.
- Nikola JAKŠIĆ, Nakit 14. stoljeća u Hrvatskoj i Bosni, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Razdio društvenih znanosti, sv. 23 (10), Zadar, 1983-1984, 331(111) – 342(122).
- Nikola JAKŠIĆ, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (Analiza), *Starohrvatska prosvjeta*, III, 23, Split, 1996, 139-172.
- Duje JELOVINA, Statistički tipološko – topografski pregled starohrvatskih naušnica na području SR Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 8-9, Zagreb, 1963, 101-119.
- Duje JELOVINA, Tri starohrvatske nekropole na Bribiru, *Kolokvij o Bribiru, pregled rezultata arheoloških istraživanja od 1959. do 1965. godine*, Zagreb, 1968, 47-50.
- Duje JELOVINA, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Split, 1976
- Duje JELOVINA, Dasen VRŠALOVIĆ, Srednjovjekovno groblje na “Begovači“ u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 11, Split, 1981, 55 -136.
- Radimir JURIĆ, Arheološka istraživanja u Udbini (1996 – 2006.), 23, Zagreb – Gospić, 2008, 165-182.
- Radimir JURIĆ, Srednjovjekovni hrvatski nakit u Gackoj i Krbavi, *Gacka u srednjem vijeku*, Zbornik radova, Zagreb - Otočac, 2012, 95-117.
- Ljubo KARAMAN, Dva hronološka pitanja starohrvatske arheologije, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 5, Split, 1956, 129-134.
- Ljubo KARAMAN, *Odabrana djela, Pregled umjetnosti u Dalmaciji* (od doseljenja Hrvata do pada Mletaka), Split, 1986, 55-184.
- Vjekoslav KLAJČIĆ, Građa za topografiju Ličko-krbavske županije u srednjem vijeku I, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, VI, Zagreb, 1902, 1-31.

- Tatjana KOLAK, Trojagodne naušnice iz groba 53 s lokaliteta Čovini – Crikvine u Smiljanu, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 36, Split, 2009, 221-228.
- Siniša KRZNAR – Juraj BELAJ – Željka BEDIĆ, Prilog poznavanju nasilja u kasnosrednjovjekovnom Ivancu (Grobovi 202 i 204), *Prilozi*, 27, Zagreb, 2010, 225-240.
- Maja PETRINEC, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici), *Starohrvatska prosvjeta*, III, 23, Split, 1996, 7-138.
- Petar RUNJE, *Tragom stare ličke povijesti*, Ogulin, 2001.
- Marija ŠMALCELJ, Kosinj - Mlakvena greda, *Arheologija i rat*, Zagreb, 1992.
- Zdenko VINSKI, Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Starohrvatska prosvjeta*, III, I, Split, 1949, 22-38.
- Andrej VUJNOVIĆ, O dva ulomka ranoromaničkog pletera iz Smiljana, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, god. XXII., 3, Zagreb, 1983, 14-15.

SMILJAN – ČOVINI, Crikvine 2004-2014
a decade of archaeological investigations

Summary

In the paper the author summarises the results of a decade's archaeological investigation at the mediaeval sacral site of Crikvine, in the Smiljan hamlet of Čovini. It concerns two single-nave Romanesque churches, of which the oldest was built at the end of the 13th century. The new one was built very quickly and over two centuries it was remodelled or repaired on several occasions. Next to and inside the nave of the church is located a multi-layered cemetery and 176 burials were investigated in situ. In 44 graves articles were found that belong to the end of the late High and Late Middle Ages from the second half of the 13th to the end of the 15th and the beginning of the 16th centuries in Croatia.

Keywords: Crikvine, Smiljan, Romanesque church, High Middle Ages, Late Middle Ages, three-beaded earrings, braiding, belt furnishings, cemetery, Mandinac, Lika